

УДК 348:348.581:348.583:347.97/99:343.1:341.492:930.1(091)

DOI 10.33244/2617-4154.2(23).2026.166-174

Г. Ф. Санжарова,*старший викладач кафедри романської філології,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка***G. F. Sanzharova,***Senior Lecturer, Department of Romance Philology,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
email: h.sanzharova@kubg.edu.ua***ORCID ID 0000-0002-0557-9192;****М. О. Мацелик,***кандидат юридичних наук, доцент,
Ірпінський фаховий коледж економіки та права***M. O. Matselyk,***Candidate of Law, Associate Professor,
Irpın Professional College of Economics and Law
email: macelyk@i.ua***ORCID ID 0000-0002-5281-4562;****В. А. Санжаров,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Державний податковий університет***V. A. Sanzharov,***Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law,
State Tax University
email: v.a.sanzharov@dpu.edu.ua***ORCID ID 0000-0003-4075-8572**

ЗЛОЧИН ВБИВСТВА В СЕРЕДНІ ВІКИ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

MURDER CRIME IN THE MIDDLE AGES: PROBLEMS OF STUDYING THE EVOLUTION OF VIOLENT BEHAVIOR

Стаття присвячена дослідженню проблем вивчення насильницької поведінки та злочину вбивства в Західній Європі в Середні віки. Проаналізовано різноманітні підходи

Ця робота ліцензується відповідно до [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

© Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А., 2026

до вивчення насильницької активності та коливання рівня вбивств. У статті використані лінгвістичний, загальнонауковий, системно-функціональний, квантитативний (кількісний) і порівняльний методи дослідження. Зазначено, що вбивство довгий час було практично єдиним орієнтиром для представлення та вимірювання насильства й еволюції злочинності. З'ясовано, що середньовічне та сучасне сприйняття вбивства суттєво різняться: а) у середньовічній системі цінностей насильство було пов'язане з культурою честі та чоловічою етикою, за певних обставин відмова від застосування сили вважалася ознакою слабкості та призводила до соціального відторгнення; б) Середнім вікам притаманні суспільна та юридична толерантність до злочинів, скоєних у відповідь на публічне приниження; в площині покарання за зраду та ушкодження честі розглядалося й виправдовувалося домашнє насильство та вбивство подружжя; в) середньовічні вбивці лише частково відповідають сучасному архетипу злочинця як маргіналізованої, аморальної та соціально небезпечної особи. Констатовано, що середньовічна насильницька модель поведінки, яка призводила до скоєння злочину вбивства, характеризується такими ознаками: 1) використанням насильства як механізму вирішення конфліктів; 2) попереднім знайомством між жертвою та нападником у контексті громадського життя (насильство на основі географічної та соціально-професійної близькості); 3) публічним і колективним характером переважної кількості насильницьких дій; 4) емоційним та імпульсивним (без попереднього наміру й обдумування) компонентом насильницької поведінки (образ фізичних нападів, бійок); 5) випадковим характером значної кількості вбивств; 6) переважанням вбивчого насильства, скоєного молодими чоловіками (віком від 20 до 30 років). Зазначено, що зосередження уваги на насильницьких злочинах створює спотворене уявлення про справжню природу злочинності в доіндустріальних суспільствах. Автори вважають доведеним, що зменшення насильства (насамперед рівня вбивств) упродовж Середніх віків і Нового часу не було ні лінійним, ні постійним процесом. Зроблено висновок, що постулювання спаду вбивчої злочинності як послідовної прогресивної еволюції суспільних відносин є хибним і не знайшло підтвердження в джерелах.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне судочинство, злочинність, насильство, вбивство, смертний вирок, Середні віки.

The article is devoted to the study of the problems of studying violent behavior and the crime of murder in Western Europe in the Middle Ages. Various approaches to the study of violent activity and fluctuations in the murder rate are analyzed. The article uses linguistic, general scientific, system-functional, quantitative and comparative research methods. It is noted that homicide has long been virtually the only benchmark for understanding and measuring violence and the evolution of crime. It has been found that the medieval and modern perception of murder differ significantly: a) in the medieval value system, violence was associated with the culture of honor and masculine ethics, under certain circumstances, the refusal to use force was considered a sign of weakness and led to social rejection; b) The Middle Ages were characterized by social and legal tolerance for crimes committed in response to public humiliation; in the context of punishment for treason and defamation, domestic violence and spousal murder were considered and justified; c) medieval murderers

only partially correspond to the modern archetype of a criminal as a marginalized, immoral, and socially dangerous person. It has been established that the medieval violent model of behavior that led to the commission of the crime of murder is characterized by the following features: 1) the use of violence as a mechanism for resolving conflicts; 2) prior acquaintance between the victim and the attacker in the context of public life (violence based on geographical and socio-professional proximity); 3) the public and collective nature of the overwhelming number of violent acts; 4) the emotional and impulsive (without prior intention and deliberation) component of violent behavior (insults, physical attacks, fights); 5) the random nature of a significant number of murders; 6) the predominance of murderous violence committed by young men (aged 20 to 30). It has been noted that focusing on violent crime creates a distorted view of the true nature of crime in pre-industrial societies. The authors consider it proven that the decrease in violence (primarily the murder rate) during the Middle Ages and the Modern Age was neither a linear nor a constant process. It is concluded that the postulation of the decline in murderous crime as a consistent progressive evolution of social relations is false and has not been confirmed in the sources.

Key words: Criminal Law, Medieval Criminal Judiciary, Criminality, Violence, Homicide, Death Penalty, Middle Ages.

Постановка проблеми. У першому десятилітті XXI століття 5 мільйонів людей втратили життя через міжособистісне насильство, це зробило вбивство більш значущим джерелом насильницької смерті порівняно навіть із війною. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я та Альянсу із запобігання насильству, в багатьох країнах вбивство є провідною причиною смерті серед людей віком від 15 до 44 років [1, с. 219]. Тяжкість злочину вбивства робить гостро дискусійною проблему справедливого покарання за скоєне, водночас морально-етичні, політико-правові, релігійні, психологічні, культурні, духовні переконання суспільства не завжди збігаються із сучасним вирішенням проблеми в правовому полі значної кількості країн (скасуванням смертної кари) [2, с. 135]. Розвиток бази знань про витоки та сприятливі умови насильницької поведінки для ефективного зменшення вбивств у всьому світі залишається вагомим викликом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи із 1960-х років, кількісний аналіз пронизував дослідження економічних до соціальних питань суспільного розвитку (демографії, сім'ї, сексуальності та смерті). Завдяки існуванню реєстрів кримінальних процесів став можливим квантитативний підхід до серійних джерел під час історико-правового аналізу злочинності. Історики Нового часу (школа П'єра Шоню) першими долучилися до використання методик кількісного аналізу. Ними була запропонована кількісна парадигма еволюції злочинності Франції часів Старого Порядку як поступового переходу від здебільшого насильницької поведінки до домінування злочинів проти власності (крадіжки, шахрайства тощо) або, за висловом М. Фуко, «від кривавої злочинності до шахрайської делінквентності» [3, с. 599–600]. Кількісний аналіз еволюції злочинності в Англії XIII–XIX століть соціолога Теда Р. Гурра (Gurr) та історика Лоуренса Стоуна (Stone) можна підсумувати двома основними висновками: 1) рівень насильства з убивствами в Англії XIII століття був удвічі вищий ніж у XVI та XVII століттях; 2) ці показники зі свого боку до п'яти разів вищі ніж у сучасному

Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А. Злочин вбивства в Середні віки: проблеми вивчення еволюції насильницької поведінки

англійському суспільстві (на початку 1960–1970-х років) [3, с. 601]. Джеймс Б. Гівен (Given) у книзі «Суспільство та вбивства в Англії XIII століття» та Барбара Ханавальт (Hanawalt) в дослідженні «Злочинність та конфлікти в англійських громадах, 1300–1348» застосували показник кількості вбивств на 100 000 жителів [4; 5; 6, с. 395]. Соціолог Інституту кримінології Кембриджського університету Мануель Айснер (Eisner) продовжує відстоювати думку про прогресивне зниження рівня вбивчого насильства впродовж історії людства [7, с. 83–142; 8, с. 65–134].

Дослідження останніх десятиліть середньовічної та ранньо-модерної злочинності на французькому, англійському та піренейському матеріалі Жаком Шиффоло (Chiffolleau), Жаном-Марі Карбасом (Carbass), Броніславом Геремеком (Geremek), Анн Лефевр-Тейяр (Lefebvre-Teillard), Альбером Рігодером (Rigaudière), Ніколь Гонт'є (Gonthier), Валері Турей (Tourelle), Робером Мюшембледом (Muchembled), Б. А. Ханавальт (Hanawalt), Пітером Спіренбургом (Spirenborg), Ксав'є Руссо (Rousseaux), Клод Говар (Gauvard), Фелікса Сегюра Урра (Segura Urra), Рікардо Кордоба де ла Льяве (Córdoba de la Llave), Флоселя Сабате (Sabaté Curull), Іньякі Базана Діаса (Bazán Díaz) та інших довели, що рівень документально підтверджених переслідуваних публічним правосуддям злочинів є недостатнім для того, щоб робити обґрунтовані висновки щодо поступового скорочення рівня вбивчого насильства для суспільства загалом, особливо для Середньовіччя та раннього Нового часу [2, с. 135–136; 3, с. 601–610; 9, с. 273–338; 10, с. 13–18].

Підсумки досліджень останніх років підведено в колективній монографії «Злочинність та кримінальне правосуддя в Середньовіччі: оцінка та майбутні перспективи дослідження в Іспанії та Франції» під редакцією І. Базана Діаса, Оскара Лопеса Гомеса (López Gómez) та Роберто Гонзалеса (González Zalacain), виданої 2025 року в Мадриді [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Значна кількість досліджень з питань середньовічної злочинності, злочину вбивства та еволюції системи покарань з різних регіонів Західної Європи за останні десятиліття потребує певних узагальнень (оскільки окрема місцевість не забезпечує достатньої популяційної основи, щоб зробити статистично значущі висновки), з'ясування сутності та особливостей нових підходів до вивчення джерел і перегляду попередніх висновків і припущень.

Мета статті. Завдання роботи полягає в дослідженні сучасного стану проблем вивчення насильницької поведінки та злочину вбивства в Західній Європі в Середні віки представниками різних наукових напрямів (істориків права, медієвістів, істориків Нового часу, соціологів) та шкіл (Школи Хартій, Школи Анналів, антропологічної школи та школи мікроісторії). Основну увагу приділено: 1) з'ясуванню різниці середньовічного та сучасного сприйняття вбивства; 2) новим підходам до характеристики середньовічної насильницької моделі поведінки та її суспільного сприйняття; 3) особливостям і застереженням використання кількісного аналізу для еволюції рівня вбивств у Середні віки. Аналіз середньовічних юридичних пам'яток вимагає використання лінгвістичних методів, які дають змогу розкрити зміст ключових термінів і понять крізь призму етимології та смислового навантаження. Застосовувались також загальнонауковий (індукція та дедукція, аналіз і синтез, абстрагування й аналогія), системно-функціональний, квантитативний (кількісний) і порівняльний методи для систематизації правових і серійних юридичних пам'яток (судових реєстрів), позаправових джерел.

Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А. Злочин вбивства в Середні віки: проблеми вивчення еволюції насильницької поведінки

Виклад основного матеріалу. Злочинність суспільства є відображенням його системи цінностей і норм поведінки. Злочин визначається як сукупність фактів і вчинків, які суспільство вважає неприйнятними та визнає такими суд. Судові процеси були в Середні віки та Новий час надзвичайно поширеним явищем, яке використовували всі соціальні класи, а судові рішення фіксувалися за рахунок здійснення правосуддя через виконавчі листи, запитувані стороною, що виграла справу. Середньовічні закони та суспільна думка визначали «жахливими» злочинами ересь, святотатство, державну зраду, викрадення й зґвалтування дівчини, содомію та звісно вбивство [12]. Дослідники стикаються з проблемою нестачі повних збережених судових процесів чи позовів і, як наслідок, змушені покладатися на фрагменти записів судових процесів, як-от рішення суду, свідчення очевидців, судові накази тощо. Збережена судова документація демонструє брак деталей щодо обставин злочину й навіть обмежену достовірність повідомлених сторонами конфлікту фактів. Множинність юрисдикцій і процесуальних інстанцій (королівські суди, сеньоріальні / маноріальні суди, церковні суди [13, с. 9–20; 14, с. 49–52], інквізиційні трибунали [15, с. 37–40] тощо) надзвичайно ускладнює, якщо не робить неможливим, отримання повної картини злочинності без перехресного зіставлення даних, коли вони доступні. Б. Геремек довів, що екстраполювати результати вивчення судових постанов окремих інституцій на загальну картину злочинності певного суспільства недоречно, бо залежно від трибуналу, обраного для дослідження, результати будуть відрізнятися. За його підрахунками, згідно з даними паризького Шатле, 66,1 % зареєстрованих злочинів становили пограбування, а 4,7 % – вбивства (зі 127 справ за три роки з 1389 по 1392 роки), матеріали сеньоріальних судів Сен-Жермен-де-Пре (реєстр охоплює період з 1265 по 1307 роки), Сент-Женев'єв (реєстр охоплює період з 1263 по 1305 роки), Сен-Мартен-де-Шан (реєстр охоплює період з 1322 по 1340 роки) та кафедрального капітулу Нотр-Дам (реєстр охоплює період з 1401 по 1420 роки) додають нових свідчень цій кримінальній статистиці [16]. Кровопротитний злочин (вбивство чи людиноубство) залишається тут рідкістю.

Насильство, пов'язане з кровопролиттям, є переважною злочинною поведінкою для середньовічного суспільства, на думку більшості дослідників. Вбивство довгий час було практично єдиним орієнтиром для представлення та вимірювання насильства й еволюції злочинності. У піонерській роботі «Щоденне насильство. Авін'йон XIV ст. згідно реєстрам світського суду» Ж. Шіффоло зазначав, що з початку XIV ст. злочинність була переважно насильницькою, а побиття, бійки та вбивства впродовж століття завжди переважали за кількістю розглянутих у суді справ крадіжки та заволодіння чужим майном [10, с. 13]. 1991 року К. Говар у докторській дисертації «Злочин, держава та суспільство у Франції наприкінці Середніх віків» проаналізувала зареєстровані королівською канцелярією грамоти помилування за період з 1380 по 1425 роки (приблизно 7 500), згідно з її підрахункам 56 % прощені королем злочини були вбивствами (тоді як, наприклад, доля пограбувань становила лише 16 %); 99 % винуватців та 79 % жертв насильницької смерті були чоловіками. Значно менша частка жінок вбивць і жертв вбивств у цій категорії документів пов'язана насамперед з обмеженістю жіночого існування в Середні віки [17, с. 22–23]. Але, як зауважила К. Говар, коли жінка потрапляла в публічний простір, вона збільшувала «свої шанси стати злочинницею або

Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А. Злочин вбивства в Середні віки: проблеми вивчення еволюції насильницької поведінки

жертвою». Зв'язок між жінками та насильством став предметом нових досліджень незалежно від того, чи є ці жінки жертвами, чи злочинцями. Кількісні результати доводять, що переважна більшість жінок є жертвами чоловічого насильства й у конфліктах вони схильні грати роль миротворців, що, можливо, підтверджує антропологічний підхід, який приписує мир жінкам, а насильство – чоловікам [17, с. 29]. Деякі види вбивств (дітовбивства, отруєння) є проявами переважно жіночої злочинності.

Нещодавні дослідження показали, що насильство не було характерним лише для мирян: духовенство охоче його практикувало ще з XI століття; саме тоді, коли церква розробляла й запроваджувала дискурс про Божий мир, світське духовенство або навіть абати залюбки брали участь як у сеньйоріальних, так і в королівських війнах [13, с. 9–20; 17, с. 29; 18, с. 51–55].

Коли йдеться про можливі причини насильства та насильницьких злочинів, дослідники посиляються на економічні труднощі, соціальні й релігійні конфлікти, владні амбіції та часті війни. Приватні війни, які ніколи не припинялися впродовж Середньовіччя, порушують питання про потребу розрізняти насильство, пов'язане з ними, і злочинність. Саме це насильство лякає сучасників своєю жорстокістю та жахливістю. Однак це питання потребує окремого більш детального розгляду.

У Середньовіччі вбивство не завжди вважалося злочином (на відміну, наприклад, від «крадіжки»), атрибуція залежала від обставин скоєння протиправного діяння. Слово «злочин» походить від латинського «*scrimen*», що означає «звинувачення» або «образ», і вперше з'являється в джерелах у XII столітті. У лексиці королівських листів про прощення з'являється низка синонімів для позначення «злочинства»: «*delictum*», «*maleficum*», «*scelus*», «*facinus*», «*criminalio*», «*scelera*», «*malitia*», «*iniquitas*». У судових процесах використовують більш точні (або більш технічні) терміни, наприклад «вбивство» – «*murtrum*» або «*occisionis defunctis*» [12, с. 43–63].

Наразі переважає погляд, що основною причиною більшості фатальних насильницьких зіткнень і вбивств була середньовічна система цінностей, яка існувала організаційним принципом суспільних відносин, впливала на формування менталітету, що визначав поведінкові імперативи та суспільне сприйняття соціальних стосунків. Насильство, що мало на меті виправлення ситуації внаслідок публічної образи, приниження честі та гідності (*honoris causa*), репутаційних втрат (ганьба, безчестя), вважалося виправданим, користувалося соціальним та юридичним розумінням (наприклад, у разі вбивства з причини подружньої невірності) [19, с. 919–925]. Родина, коронні суди та суспільство розуміли та пробачали чоловіка-вбивцю, інтерпретуючи його дії як покарання за нечесну поведінку й спосіб подолання образи сімейної честі. Реакція на образу честі була напередзаданою поведінковою нормою, насильство було частиною повсякденного життя, механізмом зняття напруженості й вирішення конфліктів. Інша реакція на публічне приниження викликала соціальне відторгнення, відшкодування заподіяного, мало сприяти відновленню порушеної соціальної рівноваги. До кінця Середньовіччя королівському судочинству не вдалося повністю викоренити приватну систему помсти для відшкодування приниження честі, тобто можна погодитись із думкою В. Турей, що середньовічне суспільство не делегувало державній владі всієї сукупності повноважень у справах злочинності [12]. Наприкінці Середньовіччя багато з тих, хто брав участь у актах

насильства зі смертельними наслідками, як переконливо довела в дослідженні насильства в пізньосередньовічній Венеції Елізабет Крузе-Паван, не відповідали архетипу злочинця, тобто маргіналізованої, аморальної та соціально небезпечної особи [20, с. 914]. Навпаки, вони виявилися людьми, ідеально інтегрованими в суспільство, які, захищаючи честь, вплутувалися в насильницькі дії з трагічними наслідками. Середньовічне ставлення до злочинця різнилося «залежно від його соціального рангу, виду скоєного правопорушення та проти кого він його скоїв» [10, с. 31].

Р. Мюшемблед запропонував своє пояснення суспільного розуміння та навіть заохочення насильницької поведінки молодих людей як засобу інтеграції до громади, досягнення статусу повноцінних чоловіків і закріплення нового соціального становища. Насильницька поведінка, на думку дослідника, заснована на цінності етики мужності та ритуалах соціальної інтеграції під час зміни поколінь, коли молодики жорстко конкурували за краще одруження, успадкування батьківського майна й титулів тощо [21]. Молодь виховувалася в насильстві і за допомогою насильства. Пристрасть до бійок і недисциплінованість – лише наслідки такого стану справ. Чоловіча ідентичність у Середні віки в Західній Європі конструювалася через насильство.

Висновки. Основні висновки можна сформулювати так:

1. Середньовічне та сучасне сприйняття вбивства суттєво різняться: 1) в середньовічній системі цінностей насильство було пов'язане з культурою честі та чоловічою етикою, за певних обставин відмова від застосування сили вважалася ознакою слабкості та призводила до соціального відторгнення; 2) Середнім вікам притаманні суспільна та юридична толерантність до злочинів, скоєних у відповідь на публічне приниження; в площині покарання за зраду й ушкодження честі розглядалося та виправдовувалося домашнє насильство й вбивство подружжя; 3) середньовічні вбивці лише частково відповідають сучасному архетипу злочинця як маргіналізованої, аморальної та соціально небезпечної особи.

2. Середньовічна насильницька модель поведінки, яка призводила до скоєння злочину вбивства, характеризується такими ознаками: 1) використанням насильства як механізму вирішення конфліктів; 2) попереднім знайомством між жертвою й нападником у контексті громадського життя (насильство на основі географічної та соціально-професійної близькості); 3) публічним і колективним характером переважної кількості насильницьких дій; 4) емоційним та імпульсивним (без попереднього наміру й обдумування) компонентом насильницької поведінки (образ, фізичних нападів, бійок); 5) випадковим характером значної кількості вбивств; 6) переважанням вбивчого насильства, скоєного молодими чоловіками (віком від 20 до 30 років).

3. Зменшення насильства (насамперед рівня вбивств) упродовж Середніх віків і Нового часу не було ні лінійним, ні постійним процесом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Eisner M., Nivette A. How to Reduce the Global Homicide Rate to 2 per 100,000 by 2060. The Future of Criminology / eds. R. Loeber, B. C. Welsh. New York : Oxford University Press, 2012. P. 219–228.

Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А. Злочин вбивства в Середні віки: проблеми вивчення еволюції насильницької поведінки

2. Санжаров В. А., Бак В. І., Санжарова Г. Ф. Смертний вирок у середньовічній судовій практиці: Західна Європа. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 4. С. 134–140. DOI : <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.21>
3. Segura Urrea F. Raíces historiográficas y actualidad de la historia de la justicia y el crimen en la Baja Edad Media. *Anuario de Historia del Derecho Español*. 2003. Vol. 73. P. 571–674. URL : <https://revistas.mjusticia.gob.es/index.php/AHDE/article/view/4389>
4. Given J. B. Society and Homicide in Thirteenth-century England. Stanford : Stanford University Press, 1977. XVI. 262 p.
5. Hanawalt B. Crime and conflict in English communities, 1300–1348. Cambridge : Harward University Press, 1979. XIII. 358 p.
6. Eisner M., Brown S. E., Eisner N., Schmid Eisner R. Spatial dynamics of homicide in medieval English cities: the Medieval Murder Map project. *Criminal Law Forum*. 2025. Vol. 36. P. 381–418. DOI : <https://doi.org/10.1007/s10609-025-09512-7>
7. Eisner M. Long-term historical trends in violent crime. *Crime and Justice. A Review of Research*. 2003. Vol. 30. P. 83–142. DOI : <https://doi.org/10.1086/652229>
8. Eisner M. From Swords to Words: Does Macro-Level Change in Self-Control Predict Long-Term Variation in Levels of Homicide? *Crime and Justice*. 2014. Vol. 43. P. 65–134. DOI : <https://doi.org/10.1086/677662>
9. Segura Urrea F. Historia de la delincuencia en la España medieval (1998–2008). *Medievalismo*. 2008. Vol. 18. P. 273–338. URL : <https://revistas.um.es/medievalismo/article/view/91691/88341>
10. Bazán Díaz I. El modelo de criminalidad medieval y su modernización. Límites interpretativos y metodológicos. *Cuadernos del CEMYR*. 2019. Vol. 27. P. 11–54. DOI : <https://doi.org/10.25145/j.cemyr.2019.27.01>
11. Criminalidad y justicia penal en la Edad Media. Balance y perspectivas de estudio en España y Francia / eds. I. Bazán Díaz, Ó. López Gómez, R. González. Madrid : Sociedad Española de Estudios Medievales, 2025. 337 p.
12. Toureille V. Crime et châtimement au Moyen Âge, Ve – XVe siècle. Paris : Éditions du Seuil, 2013. 344 p.
13. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20)
14. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 49–52. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9>
15. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Інквізиційне розслідування в середньовічній судовій процедурі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 37–40. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/6>
16. Geremek B. Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles. Paris : Flammarion, 1976. 350 p.
17. Gauvard C. Condamner la violence dans la royaume de France XIIIe–XVe siècle. Criminalidad y justicia penal en la Edad Media / eds. I. Bazán Díaz, Ó. López Gómez, R. J. González Zalacain. Madrid : Sociedad Española de Estudios Medievales, 2025. P. 19–45.

Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О., Санжаров В. А. Злочин вбивства в Середні віки: проблеми вивчення еволюції насильницької поведінки

18. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>
19. Carraz D. Violence. Nouvelle histoire du Moyen Âge / dir. F. Mazel. Paris : Seuil, 2021. P. 919–925.
20. Crouzet Pavan É. Violence, société et pouvoir à Venise (XIVe–XVe siècles) : forme et évolution de rituels urbains. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes*. 1984. T. 96, n°2. P. 903–936. DOI : <https://doi.org/10.3406/mefr.1984.2777>
21. Muchembled R. Une histoire de la violence, de la fin du Moyen Âge à nos jours. Paris : Points Histoire, 2008. 487 p.

Дата надходження 19.04.2026

Дата прийняття 31.04.2026

Дата рекомендації 28.05.2026

Дата публікації 30.06.2026